

БОЖИДАР КОВАЧЕВИЋ И ИСТОРИЈА²

У чланку је размотрен однос књижевника Божидара Ковачевића према историји. Најпре су предочена Ковачевићева сећања на сопствено време као историјски извор. Затим, представљен је Ковачевић као писац историје који се у бројним чланцима, есејима, студијама, приказима, освртима и књигама бавио минулим временима. Најзад, анализирано је историјско у његовим књижевним делима, поетским и прозним. Анализа је показала да је он оставио занимљива и за науку корисна сведочанства о времену у коме је живео и о својим савременицима. И сам проучавајући историјске изворе и суверено владајући историјом разних епоха, Ковачевић је свој књижевни таленат стављао у функцију науке. Захваљујући томе успео је, што му је и била намера, да о историјским личностима и догађајима пише на популаран начин, обрађујући се широком кругу читалаца, а да при томе остане на линији фактографске поузданости и историјске истинитости. Његова књижевна остварења натопљена су историјом, где је најчешће добијао инспирацију, не правећи разлику између разних раздобља националне прошлости. Њега је занимао како живот Срба под Турцима, тако и живот Срба у Аустрији и оних у Русији, Новој Србији. Писао је и о Србији Првог српског устанка, о ослобођеној Србији 19. века, и о њему савременој епохи која је данас такође историја (о Великом рату и о Другом светском рату).

Кључне речи: Божидар Ковачевић, историја, историчари, књижевност и историја, писци историје

Књижевник Божидар Ковачевић (1902–1990) заузимао је високо место међу интелектуалцима свог времена. О томе сведоче све чињенице из његове биографије: био је песник и приповедач, бавио се књижевном критиком, историјом књижевности и превођењем, био је професор угледне Друге београдске гимназије, васпитач краља Петра II Карађорђевића; затим, човек који је заузимао одређене позиције у значајним српским културним институцијама, као што су *Српски књижевни гласник*, Српска књижевна задруга, Институт за књижевност и Архив Српске академије наука и уметности, такође и саветник и уредник чувеног издавача Геце

¹ sofijamisa@lycos.com

² Рад је урађен у оквиру пројекта 47027: *Срби и Србија у југословенском и међународном контексту: унутрашњи развитак и положај у европској/светској заједници*, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Кона, који је представљао својеврсну институцију у међуратном Београду, односно Србији и Југославији (ОПСЕНИЦА 1997: 438; ВОЈИНОВИЋ 2011: 114–115). Мало је недостајало да Божидар Ковачевић постане и члан Српске академије наука и уметности. Као високи интелектуалац, иако превасходно професионално оријентисан на књижевност, Ковачевић је био човек широких интересовања и великог, енциклопедијског знања. Не случајно, савременици су га управо тако и звали: „ходајуће свезнање“ (ДИМИТРИЈЕВИЋ 2001: 42; ДИМИТРИЈЕВИЋ 1983: 43).

О књижевном делу Б. Ковачевића данас постоје одређена сазнања, мада и он, неоправдано, припада људима скрајнуте традиције, попут неких стваралаца о којима је писао. Његовим односом према историји и историјским у његовим остварењима, пак, нико се није озбиљније бавио. Међутим, већ површан поглед на дела Божидара Ковачевића показује да је њега привлачила, између осталог, и историја, уосталом као и многе писце пре њега, а и многа велика имена његовог времена, као што су били Иво Андрић или Милош Црњански. Међутим, како је Ковачевић био веома плодан стваралац, чији опус обухвата на хиљаде страна, и како је објављивао у многобројним, различитим публикацијама, велики број његових текстова и даље чека приређивача који ће их све сакупити и објавити на једном месту. Тешко је само и набројати листове и часописе у којима је Ковачевић сарађивао, било да су то дневне новине, било књижевна или друга периодика, почевши од *Политике*, *Самоуправе*, *Београдског дневника*, *Одјека*, *Новости*, преко Пандуровићеве *Мисли*, *Летописа Матице српске*, *Српског књижевног гласника*, *Књижевности*, *Весника*, *Стварања*, *Савременика* и многих других. На Ковачевићеве прилоге наилази се и у разним зборницима, споменицама и другим публикацијама.

Док год његови радови буду расути на разним странама, скривени по новинама и часописима до којих је често тешко и доћи, и даље нећемо имати потпуни увид, тачније, биће нам знатно отежан увид у Ковачевићево стваралаштво, па и у његов однос према историји који нећемо моћи анализирати с потпуном прецизношћу, обухватајући га у свим нијансама. Засад, најпоузданији водич кроз Ковачевићев рад, поред раније објављених књига које обухватају један део његових остварења, представљају пишчева, последњих година објављена, *Изабрана дела* у четири тома.

На основу онога што се досад зна о Ковачевићу и његовом стваралаштву, о његовим додирима с историјом може се говорити по више основа. Сам писац, донекле и лично ангажован у јавном животу, био је сведок историје, па његова сећања на сопствено време данас представљају историјски извор. Многи његови чланци и огледи за тему имају историјске личности и догађаје, а историјом су натопљена и његова књижевна дела.

Божидар Ковачевић – сведок историје

За формирање историјске свести Божидара Ковачевића од кључног значаја је његово порекло и породично окружење. Родом је био из Студенице, где се налази један од највећих и најзначајнијих манастира Српске православне цркве, задужбина великог жупана Стефана Немање, манастир који је под старатељством Светог Саве постао политички, културни и духовни центар средњовековне Србије. Ковачевићи су из села Врх, а презиме су добили по најстаријем познатом претку који је био ковач мрамора – каменорезац. Божидар је знао за све своје претке девет генерација уназад, почевши од првог, каменоресца. За разлику од осталих српских породица које су често мигрирале склањајући се од непријатеља и тражећи боље услове за живот, Ковачевићи, који су се раније презивали Вукићевићи, били су чврсто везани за свој крај и вековима га нису напуштали. Бавили су се пољопривредом и посвећивали се Богу као свештеници. Један од Ковачевића, Вукашин, бавио се и живописањем. Његова фреска *Причешће апостола* настала је око 1620. и осликава олтарски простор Цркве Св. Ђорђа која се налази на сеоском гробљу. И међу својим савременицима Божидар је имао блиског рођака духовника, очевог стрица, архимандрита те исте цркве, Теодосија Ковачевића. По мајци, родом Београђанки, Божидар је био пореклом из јужне Херцеговине и знао је пет генерација предака. Исповедајући се пријатељима који су писали о његовом животу и раду, како би за будуће генерације сачували успомену на једног значајног културног посленика, наглашавао је да је и са очеве и са мајчине стране чисто српског порекла, да су му сви преци говорили српским језиком и били православне вере (ДИМИТРИЈЕВИЋ 2001: 45, 56). Добро познавање породичне историје која се преносила с колена на колена, омогућило је Божидару Ковачевићу да врло рано осети дубоку припадност српском народу и изгради српски национални идентитет.

Велики утицај на однос Б. Ковачевића према историји морао је имати његов отац Петар, који је знао напамет читаве делове *Горског вијенца* и многе српске народне песме и који је одлично познавао прошлост српског народа (ДИМИТРИЈЕВИЋ 2001: 46). Када је умирао, према синовљевом сећању, Петар Ковачевић је рекао да не жали због смрти зато што је дочекао освећено Косово (ДИМИТРИЈЕВИЋ 2001: 60). Он је, очигледно, имао јасну свест о томе шта Косово представља у историји српског народа, шта значи косовско опредељење и мора бити да је та схватања усађивао и свом наследнику. Није без значаја ни чињеница да је Ковачевићев отац био политички ангажован. Противник династије Обреновић, најпре је био присталица идеја Светозара Марковића, да би затим пришао радикалима. Заједно с радикалским првацима Николом Пашићем, Ацом

Станојевићем, Стојаном Протићем и другима био је оптужен као један од подстрекача Ивањданског атентата (1899) на краља Милана Обреновића и осуђен на двадесет година робије. После годину дана тамновања помилован је, заједно са другим осуђеним радикалима, поводом женидбе краља Александра. Политички ангажман довео је Петра Ковачевића у везу са многим познатим јавним радницима и интелектуалцима. Његови блиски пријатељи били су чувени писци, али и политичари Аца Станојевић, Никола Пашић, Марко Трифковић, Миленко Веснић и други. Радикали су га веома уважавали и достојно испратили до места последњег почивалишта (ДИМИТРИЈЕВИЋ 2001: 56–57, 59–60). Тако је Божићар, преко оца, већ од најранијег детињства био непосредно окружен „живом историјом“, људима који су стварали историју и усмеравали њене токове.

Пошто се због ратова није редовно школовао, Б. Ковачевић није био у прилици да добије систематска знања из историје, као ни из других предмета, па је образовање допуњавао страсним читањем разноврсне литературе.

Почетак Великог рата дванаестогодишњег Ковачевића је затекао у Студеници, где је боравио са породицом. Из Студенице, породица је прешла у Ниш, тадашњу ратну престоницу Србије. Мали Ковачевић тамо није проводио време у доколици, већ је радио као улични продавац новина, а лист којим је трговао била је *Велика Србија* коју је издавао писац Драгутин Илић. У Нишу је упознао великог српског историчара, филолога, политичара и дипломату, академика Стојана Новаковића који је, већ стар и болестан, у том граду одбројавао своје последње дане. Са мајком и сестром Ковачевић се 1915. вратио у Београд и ту је провео период окупације, кога се сећао као раздобља у коме је живот био тежак и испуњен свакодневном борбом за егзистенцију (ДИМИТРИЈЕВИЋ 2001: 62; ЈЕВТИЋ 1983: 77).

По завршетку рата, Б. Ковачевић завршио је Трећу београдску гимназију где је одређен утицај на њега извршио, поред осталих професора, историчар Радомир Илић (ЈЕВТИЋ 1983: 78; ДИМИТРИЈЕВИЋ 2001: 46). У студентским данима почео је да се бави политиком, али није наставио породичну традицију и није се определио за Радикалну странку. Иако су радикалски прваци које је, преко оца, добро познавао, желели да га виде у својим редовима, он је пришао републиканцима. „Тада је било готово срамота бити у владајућој странци“, тврдио је касније Ковачевић. Као један од вођа републиканске омладине на Београдском универзитету, био је извесно време веома активан и сарађивао је са Стјепаном Радићем. Наступио је на његовом збору у Новској и већ том приликом је уочио незавидан положај Срба у Хрватској који су се „закључавали у кућама и ноћу нису излазили“. Такође, приметио је „велику мржњу према режиму,

монархији, Југославији, Београду и Србима“, а дошао је и у сукоб са Мачеком зато што је подстицао србофобију у Босни. Разочаран у политику и политичаре, млади Ковачевић се повукао из јавног живота и посветио књижевном раду (ДИМИТРИЈЕВИЋ 2001: 67).

Иако се представљао као „последњи прави Србијанац“ (ДИМИТРИЈЕВИЋ 2001: 105), Ковачевић је имао снажан европски и југословенски идентитет, градећи га на темељу историјских сазнања. Велику улогу у оснивању европске цивилизације придавао је старим Грцима. Сматрао је да су они били њени духовни утемељивачи, филтрирајући у себи све „магловито и источњачко“ што су преузели од Египћана, Феничана и других народа, али и материјални, јер су победом над Персијанцима у Маратонској бици „разграничили Европу од Азије“. „Пре Хелена, Европа није постојала; њена територија беше само једно полуострво Азије...“, речи су Б. Ковачевића које је 1927. године забележио његов пријатељ, писац Бранимир Ћосић. Следећа фаза у историји Европе наступила је, према Ковачевићевом схватању, у првим данима хришћанства, када је Исток поново „нагрнуо у Европу да је поазијати својим хришћанским идејама“. Али Европа је, захваљујући хеленским основама, прерадила хришћанство, прилагодила га себи и претворила у оружје своје цивилизације коју је, у руху Исусове вере, пренела германским, словенским и другим северним народима. Примивши европску цивилизацију, Јужни Словени, према Ковачевићевом мишљењу, од ње су живели, али јој нису ништа допринели. Осим Бугарске под Симеоном Великим, допринос је давала једино Србија од 13. до краја 15. века, сачувавши европски дух и под Турцима – преко народне поезије, државно-националне мисли и непрекинутог рада на ослобођењу Јужних Словена – и настављајући да га негује од времена Српске револуције. Ипак, и поред сачуваног континуитета, Србија сама за себе није од велике вредности, закључио је Ковачевић. Тек када се уједине на њеним основама, Јужни Словени ће бити у стању да дају изванредан допринос европској цивилизацији. При томе, јужнословенска заједница мора да обухвати и Бугаре, јер се само под тим условом, у окружењу исте „расне душе“ од Италије до ушћа Дунава, може живети „заиста европски“ (ЋОСИЋ 2012: 131–133). Југословенску оријентацију Ковачевић је дуго неговао. У писму Виктору Новаку од 15. фебруара 1964. изнео је следећи став: „Што сам старији ја све више постајем чисти Југословен, уверен да *extra Iugoslaviam non est vita* и за Србе и за Хрвате, а богме и за остале Јужне Словене“ (ВОЈИНОВИЋ 2012: 19). Пред крај живота, разочаран положајем српског народа, Ковачевић више није био присталица југословенства као раније (ДИМИТРИЈЕВИЋ 2001: 93).

Напустивши политику, Б. Ковачевић није напустио и своје политичке погледе, већ је и даље остао републиканац. Ипак, то му није сме-

тало да, мада нерадо, више пута одбијајући да се прихвати те одговорне дужности, под утицајем краљевог гувернера Јеремије Живановића поста- не васпитач краља Петра II Карађорђевића. Поред тога што је, као про- фесор Друге београдске гимназије, важио за најпопуларнијег наставника и стекао репутацију одличног педагога, Ковачевића је за то место препоручивала и оданост династији Карађорђевић. Иако противник монархије, он је ценио заслуге које су Карађорђевићи, под демократским владарем Петром I, имали за препород Србије. Провевши на двору период од про- лећа до краја лета 1939, Ковачевић је био у прилици да упозна све чла- нове краљевске породице. Млади краљ Петар на њега је оставио веома леп утисак својом љубазношћу и учтивошћу. Касније, подучавајући га, Ковачевић се разочарао, јер је увидео да краљу није стало до знања и да све лекције свог професора узима површно и уопште их не памти. Приметио је да се остали професори нису много трудили око свог ђака, дајући му високе оцене без обзира на постигнуте резултате. Ковачевић је запазио и да је краљ био под великим утицајем претходног васпитача Сесила Перота, који није имао одређени програм али је, изгледа, желео да га школује у иностранству и држи под контролом. Краљица-мајка Ма- рија Карађорђевић није узимала за озбиљно Ковачевићеве приговоре на рад њеног сина, а није придавала нарочиту пажњу ни другим његовим примедбама на одређене политичке одлуке државног врха. О краљици- мајци Ковачевић је забележио и то да је после мужевљеве смрти била веома слабог здравља, да је патила од честих главобоља и да је боловала од елефантијазе. Све Карађорђевиће, како краљицу Марију, тако и кнеза Павла и кнегињу Олгу, Ковачевић је изузетно ценио, истичући корект- ност коју су показали током његовог боравка на Двору. Није се, међутим, могао сложити са стварањем Бановине Хрватске, отворено се изјашња- вајући пред члановима династије против споразума Цветковић-Мачек у коме је видео опасност по јединство Југославије (ДИМИТРИЈЕВИЋ 2001: 71–72, 102–106).

Савременик Судетске кризе и окупације Чехословачке, немачке инвазије на Пољску, почетка Другог светског рата и немачког освајања већег дела Европе, Ковачевић је у својим успоменама дочарао туробну атмосферу која је због тих догађаја и приближавања Југославије сила- ма Осовине владала међу наставницима и ученицима Друге београдске гимназије и уопште међу становништвом Београда које је желело, према његовим речима, само једно – слободу. Ковачевић се касније сећао да је обарање Тројног пакта 27. марта 1941. већини донело олакшање, иако је постојала јасна свест да ће последица тог чина бити рат, са свим стра- хотама и патњама које иду уз њега. Ипак, све то „чинило се лакше од агоније у којој смо се пре тога гушили“, писао је Ковачевић, показујући

да оновремено српско друштво није било спремно, ни по цену највећих жртава, да подржи снаге које су се упустиле у подухват покорвања света и истребљивања других народа, као и свих оних заједница, група и појединаца који су стајали на путу остварења монструозног нацистичког плана (КОВАЧЕВИЋ 1970: 278).

Пошто није био пријатељ нациста, Ковачевић се већ пред избијање рата у Југославији замерио немачком амбасадору фон Херену који је иначе, по његовом мишљењу, био „доста пристојан човек“. Фон Херен, који није био нациста, замерао је Ковачевићу што није одлазио на пријеме у амбасаду, што у *Српском књижевном гласнику* није објављивао радове немачких слависта, што је писао с наклоношћу према Французима, Енглезима и Русима и што је од почетка окупације одбијао сваки контакт са Немцима и њиховим домаћим сарадницима. Због свега тога, као и због припадности масонима и одбијања да потпише Апел српском народу, Ковачевић је извесно време био заточен у логору на Бањици, заједно са другим истакнутим српским интелектуалцима. Одбијајући да сарађује с окупатором, не желећи да се огреши о верност отаџбини, ратне године провео је веома тешко. Уверен да непријатељу не треба давати легитимитет својим радом, он није одобравао поступке неких писаца и научника који су и током рата објављивали, иако је њиховом земљом господарила страна сила (ЈЕВТИЋ 1983: 84).

Бождар Ковачевић као писац историје

Ковачевић је написао готово безброј чланака, есеја, студија, записа, приказа. Ако се осврнемо најпре на ту врсту његових радова, видећемо да је у средишту Ковачевићеве пажње човек, и то човек у историји. Његови текстови представљају својеврсне медаљоне о личностима, било из културне, било из политичке историје, познатим и оним мање знаним, онима још из средњег века, па до Ковачевићевих савременика; од најзнаменитијих, какав је био свети Сава, преко Саве Владиславића, Антуна Соркочевића, Герасима Зелића, проте Матеја Ненадовића, Љубе Ненадовића, Драгише Станојевића, све до Јаше Продановића. Најчешће је реч о људима који су значајни за нашу културну и књижевну историју, а многи од њих су били и историјске личности у традиционалном смислу, учесници у политичком животу, политички ангажовани појединци (Јаша Продановић, Живојин Балугџић, па свакако и прота Матеј Ненадовић или Милан Јовановић Стоимировић). Тако пред читаоцем васкрсава читава галерија ликова из прошлости, прозних писаца и песника, политичара и дипломата, новинара и публициста, свештеника и црквених великодос-

тојника, добротвора и авантуриста. О свима њима – како о онима који су били историјске личности у уобичајеном схватању тог појма, тако и о онима који нису утицали на битне историјске догађаје и давали им тон – Ковачевић је писао смештајући их у шири историјски контекст, у који је био веома добро упућен. Специфичну тежину имају његова сведочења о људима које је лично познавао и са којима је сарађивао, попут вође републиканаца Јаше Продановића или продуктивног дипломате Живојина Балугџића (КОВАЧЕВИЋ 2014: 377–398).

Бавећи се историјом, Ковачевић је то чинио на свој начин, а не као професионални историчар, тако да његови текстови нису оптерећени научном апаратуром. То, ипак, не умањује њихову озбиљност и истинитост. Иако писани јасно, занимљиво, чувеним београдским стилем, они су саткани од поузданих чињеница до којих је Ковачевић дошао читајући историјска дела и сам истражујући. Као управник Архива САНУ имао је непосредан увид у изворе првог реда, али је изворну грађу проучавао и много раније, већ на почетку каријере, пре него што је дошао на чело архива. Довољно је прочитати његову расправу о тзв. последњем Дубровчанину, Антуну Соркочевевићу, да би постало јасно с каквом је умешношћу примењивао историјски метод и, стављајући свој књижевни таленат у функцију науке, створио упечатљиву слику умирућег Дубровника, његових последњих дана уочи губитка независности и пада под француску власт и живо дочарао лик једне историјске личности каква је била Соркочевевић, дипломатски представник Дубровачке републике (КОВАЧЕВИЋ 2014: 99–150).

Међу многим есејима, посебно треба издвојити Ковачевићев оглед о Светом Сави између Истока и Запада. Предочавајући опште околности у којима је живео и деловао први српски архиепископ, а то су крсташки ратови, пад Византије и оснивање Латинског царства, наш писац је изложио искушења у којима су се тада налазили Срби и њихова владарска династија Немањића. Светог Саву приказао је као свестрану личност која је, завршавајући процес християнизације Срба, везујући своју земљу за византијски цивилизацијски круг, као први српски књижевник, дипломата, први архиепископ српске цркве, њен утемељивач и организатор, законодавац, први српски ходочасник и путник, дала изузетан допринос развоју српске државности, просвете и културе (КОВАЧЕВИЋ 2011: 17–47).

Иако је суверено владао историјом разних епоха, Божидар Ковачевић је посебан афинитет имао према периоду Првог српског устанка, што је резултовало објављивањем књиге *Први устанак према казивањима устаника и савремених посматрача*. У предговору првом издању књиге из 1940. године он је дао своје виђење тог бурног периода националне прошлости као највећег доба у историји Балкана, које надилази велике тренутке бугарског „златног века“, епохе светог Саве, цара Душа-

на, Балканских ратова и повлачења преко Албаније. Кључну улогу у том раздобљу балканске историје имало је, према Ковачевићевом мишљењу, српско сељаштво, као носилац препорода свих балканских народа; оно је формирало државу пре Грка и Бугара и указало им на правац ослобођења од дуготрајне турске доминације. За простор Балкана Први српски устанак био је исто толико значајан, истакао је даље Ковачевић, колико је за Европу, подразумевајући под њом западну Европу, имала значај велика Француска револуција. Наиме, и Српска револуција је, као и Француска, била усмерена на рушење феудализма, али је у томе отишла још даље, вршећи много дубље, коренитије промене него на Западу: Срби су решили аграрно питање поделивши земљу сељаштву, а не својим старешинама, док су Французи, укинувши поседе племства и цркве, земљу продали богатим грађанима. Укидање феудалног поретка, у ствари, било је могуће једино код Срба, а не и код других европских народа, како нас уверава Ковачевић, јер само Срби нису имали ни градове ни племство нити моћну црквену власт која би спречила друштвени препород. Социјална димензија устанка за њега је била подједнако важна, ако не и важнија од националне димензије. Наступајући с позиција интелектуалца леве оријентације, Ковачевић је подвукао да устанак није био „голо србовање“. У том истицању чињенице да је покрет против Турака био и „борба за њиву, хлеб, бољи живот“, видимо трагове Ковачевићевих политичких убеђења која је почео да изграђује већ у породици. Скромног материјалног стања, син човека приврженог идејама Светозара Марковића, републиканац и чак, у младости, активан члан Републиканске странке који је учествовао у њеном пропагандном раду, наступајући на зборовима странке и агитујући у њену корист, наш писац био је на страни малог човека, сиромашног и обесправљеног (КОВАЧЕВИЋ 1940: III–V).

Шта је све претходило, у протеклим вековима, борби српских устаника за слободу? Предајући читаоцима *Први устанак према казивањима устаника и савремених посматрача*, Ковачевић је у предговору укратко резимирао више стотина година историје. Срби су у доба светог Саве ушли у европски живот и европску културу као посебна нација, настојећи да у том оквиру развију сопствене вредности. Турци су, међутим, зауставили њихов напредак и прекинули стварање велике нације на Балкану која би можда већ пре неколико столећа окупила око себе све Јужне Словене у једну државу. После рушења феудализма српске властеле, српски сељак и црква прихватили су државну и народну мисао, а српска патријаршија је ту мисао чувала и неговала, све док сељак није могао снаге да националну идеју материјализује у виду државе. Осамнаести век протекао је, у Ковачевићевој интерпретацији, у припремама за остварење тог циља, деветнаести у борби, а двадесети у реализацији. Припреме су

представљали ратови Аустрије и Турске у 18. веку, који су вођени преко територије Србије да би се у последњем, трећем, будући устанички пр-ваци у посебним јединицама аустријске војске обучавали за војевање. Не могавши више да подноси јаничарско насиље, Шумадија се најзад подигла и, да није било Наполеоновог похода на Исток који је Русију приморао да се усредреди на одбрану своје територије, српски устанак би се вероватно распламсао у општу балканску револуцију. Срби су ипак успели да ослободе део по део своје земље и стекну независност, а у читавом том низу догађаја који ће кулминирати у 20. веку, Ковачевић је као најзначајнији издвајао управо устанак у Шумадији. Пружајући отпор завојевачу, Шумадија, као језгро нововековне српске државе, обнављала се, уређивала и јачала. Самим тим, постајала је привлачна свим Јужним Словенима, претворивши се у њихово упориште, у стожер окупљања (КОВАЧЕВИЋ 1940: VI–IX).

Дубок утисак на Божидара Ковачевића је остављало то што је војничка борба српског народа била праћена и једним духовним, моралним препородом. Као интелектуалац који има одличан увид у културни раз-витак свог народа, он је компетентно тврдио да се од времена Светог Саве па све до најновијег доба код Срба није појавило толико знамени-тих људи као тада, на прекретници два века. То су били не само велики војсковођа Карађорђе, државник Милош и јунак Вељко, већ и Доситеј, Вук, затим и Његош. Срби су, започевши национално и социјално осло-бођење, покушали да што пре надокнаде пропуштено, да направе отклон од оријенталног наслеђа и да се врате тамо где припадају, у заједницу развијених европских народа (КОВАЧЕВИЋ 1940: VI).

Најзанимљивија казивања учесника и савременика о Првом српском устанку Ковачевић је одабрао и публиковао, како сам каже, мотивисан чињеницом да људи не познају довољно прошлост свог народа и своје земље. Сматрајући да постоји много стручних расправа написаних о овој теми, али не и популарне литературе, он је желео да историју приближи обичном човеку, који нема ни жеље ни времена, нити је припремљен од-говарајућим предзнањима да студира научна дела, али ипак осећа потребу да чује гласове предака о минулим временима (КОВАЧЕВИЋ 1940: X). Ко-вачевићев избор текстова показује да је он заиста био врстан зналац уста-ничког периода српске историје. Само је стручњак могао да се определи управо за она сведочанства која на убедљив и лаицима пријемчив начин дочаравају једну давну, херојску епоху и да од разнородне грађе, настале из пера разних аутора, створи дело које као да је писано руком једног чове-ка и које се с пуном пажњом чита од прве до последње стране.

Девет година касније, 1949, Ковачевић је објавио и друго, донекле измењено издање своје књиге (КОВАЧЕВИЋ 1949). Том приликом, исто-

ричар Владимир Стојанчевић је констатовао да је књига тежила да буде „што верније огледало ових знаменитих догађаја“ и да је, имајући у виду њен карактер и намену, Ковачевић тај задатак и остварио. Стојанчевић је посебно био задовољан избором грађе за прва поглавља, где су изнете најважније географске и етнографске чињенице о Србији тог доба (СТОЈАНЧЕВИЋ 1952: 162).

Деветнаести век, започет Српском револуцијом коју је Божидар Ковачевић дочарао читаоцима избором репрезентативних изворних текстова, изнедрио је две династије које ће владати Србијом, Карађорђевиће и Обреновиће. Ковачевић је био противник Обреновића, као и његов отац и, мада републиканац, био је одан Карађорђевићима, али то се у његовим делима не осећа. Када би помињао Обреновиће, настојао је и успевао да сачува објективност, да пише без острашћености. Имао је довољно интелектуалног поштења да, бавећи се мемоарима Нићифора Нинковића, који је служио код кнеза Милоша као нека врста лекара и у својим сећањима представио кнеза као ћудљивог, крволочног силника који терореше, злоставља и убија, констатује следеће: „Очевидно је да из Нинковићевих казивања избија жестока мржња увређенога слуге и зато од његових казивања треба пола бацити у воду“ (КОВАЧЕВИЋ 2014: 187). Међу Обреновићима, уважавао је кнеза Михаила и помињао га у афирмативном смислу.

Пишући, Ковачевић је неосетно подучавао. Захваљујући знањима која је стекао ишчитавајући историјску литературу и историјске изворе, исправљао је многе грешке које се упорно провлаче и на које се наилази још и данас. На пример, исправио је име проте Матеја Ненадовића и опоменуо нас да је прота самог себе звао Матеј, а не Матија или Матеја, јер је и Јеванђеље по Матеју (КОВАЧЕВИЋ 2014: 174). На добронамерне Ковачевићеве примедбе, нажалост, није се обраћала нарочита пажња. Познато је да је он упозоравао на бројне грешке које су прављене у *Енциклопедији Југославије*, али и поред његових интервенција грешке нису исправљене чак ни касније, приликом објављивања другог издања *Енциклопедије*. Карактеристичан је пример Ђурђа Драгишића, хуманисте, филозофа и теолога из друге половине 15. и почетка 16. века, родом из Сребренице. У време његовог рођења Сребреница се налазила под влашћу деспота Ђурђа Бранковића, а Драгишић је по деспоту и добио име. Међутим, у првом издању *Енциклопедије* он је обрађен под одредницом Јурај Драгишић, а иако је Ковачевић 1969. објавио чланак о Ђурђу Драгишићу, у коме је објаснио његово порекло и дао његов животопис, на то се одговорна лица нису обазирала: и у другом издању *Енциклопедије* из осамдесетих година, Ђурађ је и даље остао Јурај (БОЖИЋ 2012: 320–321).

Историјско у књижевним делима Божидара Ковачевића

Однос према историји Ковачевић је исказивао и у својим књижевним делима, прозним, али и поетским. Аналитичари његовог стваралаштва установили су да „један од најважнијих сегмената у поезији Божидара Ковачевића јесте онај који се односи на историју, на древну прошлост Рашке и Зете и других српских земаља“ (РАКИТИЋ 1983: 18). Примећено је, затим, да Ковачевић није певао „о историји само ради историје“ нити да историја код њега има функцију песничког декора, већ да је његов однос према историји, као и према савремености, стваралачки и аутентичан. Зна се, исто тако, да Ковачевић није обухватао целину историје, судбину читавог човечанства, већ да је, вршећи селекцију мотива и тема, певао о одређеним личностима и одређеним историјским догађајима. При томе се користио традиционалним стваралачким поступком, што чини да његове песме из тог круга данас звуче помало старински (РАКИТИЋ 1983: 18). Своја „пространа и дубока знања“ из историје он је уносио у поезију, како кажу књижевни критичари, на „дискретан и ненаметљив начин“ (ПРОТИЋ 1983: 27).

Историјске мотиве препознајемо у бројним Ковачевићевим песмама („Салома“, „Средњи век – Рас“, „Ковчег завета – Свети краљ“, „Косовска легенда“, „Роб на галијама“, „1899. – Ивањдански атентат“ и другим) (КОВАЧЕВИЋ 2012) – често у тесној вези с традицијом и родољубљем, али и у приповеткама, махом просто натопљеним историјом. Ковачевић је почео да пише у време кад му се, као и другим књижевницима, наметало неколико тема: тек окончани рат, савремено друштво у настајању и историја, новија, која је имала живе сведоке, као и она стара, вековима удаљена. Свега тога има код нашег писца, али већина његових приповедака темељи се на времену које он сам није обележио својим присуством. Инспирацију је Ковачевић најчешће добијао у историји, и то српској историји, не правећи разлику између разних епоха националне прошлости. Њега је занимао како живот Срба под Турцима, тако и живот Срба у Аустрији и оних у Русији, Новој Србији. Писао је Ковачевић и о Србији Првог српског устанка, о ослобођеној Србији 19. века, и о њему савременој епохи која је данас такође историја: о Великом рату и о Другом светском рату. Окретање прошлости, њеним типовима, амбијенту и навикама, било је, како нас уверава песник Сима Пандуровић, резултат приповедачевог схватања да као што без гледања у будућност нема никаквог напретка, тако ни без осврта на прошлост нема никаквог искуства (ПАНДУРОВИЋ 1983: 16).

Ковачевићеву пажњу привлачио је живот сељака и грађана, богатих и сиромашних, мушкараца и жена, младих и старих, бахатих и смерних,

верника и оних с мање вере, као и судбина оних који су се, сталним сеобама, иселјавали под принудом, али никад нису заборављали завичај нити потпуно прекидали везу с њим. Радња његових приповедака с историјском тематиком догађа се безмало свуда: у отвореном и затвореном простору, у граду и селу, кафани, кући, двору, манастиру, пољу, шуми. Ковачевићеви јунаци су припадници различитих етничких и верских заједница, поред Срба, то су Турци, Немци, Јевреји, православни и муслимани, људи различитих занимања, трговци, ратници, официри, учитељи и учитељице, политичари и краљеви. То су некада крупне личности познате историји, попут владара који су се налазили на челу држава, а некад анонимни појединци, измишљене или мало познате личности.

Јунаци Ковачевићевих прича за које историја не зна, измишљени ликови, саткани су тако да по свим својим карактеристикама личе на људе који су заиста живели у времену коме припадају према приповеткама. Газда Трифун, београдски трговац, манастирски слуга Новак, кнез Илија, слуга Данило или Ћир-Теофило делују толико уверљиво да је тешко замислити како су они само плод пишчеве маште, а не аутентичне историјске личности на које је писац наишао пребирајући по свежњевима старих докумената. Приповедајући, Ковачевић је комбиновао измишљено и стварно и успевао да историјске теме, нађене у књигама и архивској грађи, тај свет мртвих људи, њихових доживљаја и искустава својим вештим пером претвори у свет живих, са којима се читалац поистовећује и саосећа, радује и тугује.

У приповетке чији су главни или споредни јунаци историјске личности и које се заснивају на истинитим догађајима из њиховог живота, спадају, поред осталих: „Вашар у Шклову: из једне хронике осамнаестог века“, „Фијаско“, „Преузвишени женик“, „Председникова брада или Београд 1913“. Смештајући радњу у време непосредно после смрти царице Марије Терезије, у град Шклов који је генерал руске царске војске Симеон Зорић добио на управу од царице Катарине II, Ковачевић је у приповеци „Вашар у Шклову“ изнео своје виђење менталитета Срба у дијаспори, а, могло би се рећи, и Срба уопште. Реконструишући живот генерала Зорића, неустрашивог царског официра који је допринео успону руског царства и постао *persona grata* на двору Катарине II да би, због сплетака непријатеља, био протеран с двора, успео је да саопшти све битне податке о овом чувеном ратнику, потомку Срба граничара и житељу Славеносербије. У причу је увео, поред самог Зорића, и друге историјске личности, као што су његови рођаци Рајковићи, главни јунаци, који долазе у Шклов како би Зорићу поверили на школовање свог сестрића Василија и чули његово мишљење о светској политици, или браћа Зановићи из Паштровића, коцкари и преваранти. Доживљаји

Рајковића, њихови сусрети са иселеним и већ делимично однарођеним земљацима у Новој Србији, послужили су Ковачевићу да упозори на неке од најгорих српских и, уопште, људских особина – завист и незахвалност (КОВАЧЕВИЋ 2010: 262–279). „Фијаско“ је прича о сиромашном младићу Дамјану Павловићу који се безнадежно заљубљује у своју ученицу, размажену Катарину Константиновић. У приповеци се појављује и кнез Михаило Обреновић и описује велика љубав према Катарини, коју је овај владар, као што се зна, пред крај прерано окончаног живота заиста гајио према својој младој рођаци (КОВАЧЕВИЋ 2010: 45–49). Још један Обреновић, последњи из династије, Александар, појављује се у Ковачевићевој приповеци „Преузвишени женик“, и то као једна од главних личности. Тема ове приповетке је женидба младог краља дворском дамом Драгом Машин и незадовољство којим је у српској јавности дочекана краљева намера. Послуживши се дијалогом између краља и угледног београдског трговца, као и дијалогом двојице официра на служби у двору, писац је представио расцеп између владарске династије и друштва, који ће резултовати дефинитивним свргавањем Обреновића применом грубе силе. Нимало случајно, Ковачевић се определио за трговца као за оличење разума, који на краљев брак гледа искључиво са становишта државних интереса, насупротив краљу који, испуњен љубављу, нема слуха ни за шта друго осим за своје емоције. Официри такође нису уведени у причу случајно. Као што је међу завереницима који су припремали свргавање Обреновића било и богатих трговаца, тако је језгро завере чинила група официра која је извршила физичку ликвидацију Александра Обреновића и краљице Драге (КОВАЧЕВИЋ 2010: 335–357). У приповеци „Председникова брада или Београд 1913“ наилазимо на одјек оптужби за корупцију које је опозиција упућивала председнику владе, радикалском прваку Николи Пашићу, и то после великих победа над Турцима и Бугарима у Балканским ратовима. Уочи новог ратног пожара, када се „од северозападне стране небом разливало руменило“ и „све више одсевало неким крвавим сјајем који је најзад обојио цео свод“, Пашић предлаже да се зажмури на „прождрљивост“ и „шеретлуке“ буржоазије, „на њена вешта обилажења параграфа“ и позива чланове своје владе да крену за њим на вечеру у част страног инжењера који је приликом једне пословне трансакције озбиљно оштетио државу. За Пашићем је кренуо – министар правде, дајући на тај начин подршку ономе ко крши законе уместо да се оглуши на позив председника владе и тако стане на страну оних којима је правда најпотребнија, а то је обичан, скроман и сиромашан народ. Ипак, управо тај народ, напуштен од својих вођа, сања величанствену будућност своје отаџбине, обнављање некадашњег Душановог царства и освету Косова (КОВАЧЕВИЋ 2010: 358–364).

У Ковачевићевој реченици није тешко открити начин изражавања својствен оним људима који су населили његове приповетке. У њима срећемо већ давно заборављене, архаичне речи, турцизме који су данас готово потпуно изашли из употребе, којих једва да се ко више и сећа, а камоли да их користи, а захваљујући којима је, можда више него било чим другим, писац успео да дочара минула времена. Наведеној групи речи припадају следеће: јабанац (странац), адет (обичај), арамија (разбојник), ајлук (плата), абер (глас), берићет (добитак), ећим (лекар), зулум (насиље), кисмет (судбина), теферич (излет), ћепенак (врста излога) и многе друге.

Божидар Ковачевић написао је и један историјски роман, под насловом *Драга Машин: сензациони историски роман из живота последњих Обреновића*, који је објављиван у наставцима у свескама, под псеудонимом гроф Карло од Аустерлица, и који никада касније није објављен као посебна књига, а који би вероватно био занимљив и данашњим читаоцима. Можда би га читали и студенти историје, по савету Васе Чубриловића који се и данас може чути са катедре Филозофског факултета, и који гласи да студенти треба редовно да читају историјске романе, јер се из књижевности историја боље савладава него из научних расправа које пишу стручњаци. Ковачевићева дела у потпуности оправдавају речи овог нашег историчара. Читајући га, постаје јасно да је Ковачевић у потпуности спровео у дело своју нескривену намеру, више пута поновљену у разним интервјуима, да пише на начин приступачан целокупној читалачкој публици. Ако га посматрамо не само као књижевника, већ и као писца историје, у свим његовим текстовима, можемо констатовати да му је заиста пошло за руком да се не претвори у охолог, отуђеног интелектуалца који се обраћа само стручњацима, занемарујући заинтересоване, а недовољно упућене лаике. Зато ће сви који у своју лектуру сврстају и Ковачевићева остварења, из њих свакако осетити дух минулих времена и, уколико их то занима, научити много о српској историји.

Цитирана литература

- ВОЈИНОВИЋ 2011: Војиновић, Станиша. „Ковачевић, Божидар П“. *Српски биографски речник* 5, Нови Сад: Матица српска, 2011: стр. 114–115.
- ДИМИТРИЈЕВИЋ 1983: Димитријевић, Коста. „Живот, дело, време Божидара Ковачевића“. *Рашка* св. 19 (1983): стр. 43–58.
- ОПСЕНИЦА 1997: Опсеница, Д. „Ковачевић Божидар“. *Енциклопедија српске историографије*. Приредили Сима Ћирковић, Раде Михаљчић. Београд: Knowledge, 1997, стр. 438.

- ПАНДУРОВИЋ 1983: Пандуровић, Сима. „Божидар Ковачевић“. *Рашка* св. 19 (1983): стр. 15–17.
- ПРОТИЋ 1983: Протић, Предраг. „Стваралаштво Божидара Ковачевића“. *Рашка* св. 19 (1983): стр. 25–28.
- РАКИТИЋ 1983: Ракитић, Слободан. „Осврт на поезију Божидара Ковачевића“. *Рашка* св. 19 (1983): стр. 18–24.
- СТОЈАНЧЕВИЋ 1952: Стојанчевић, Владимир. „Први српски устанак према казивањима и списима савременика.“ *Историјски гласник* св. 1–4 (1952): стр. 162.

Извори

- БОЖИЋ 2012: Божић, Софија. „Писма Божидара Ковачевића Милану Ђурчину (1954–1957)“. *Philologia Mediana* бр. 7 (2012): стр. 313–325.
- ВОЈИНОВИЋ 2012: Војиновић, Станиша. „Српски књижевни гласник и цензура: једно писмо Божидара Ковачевића“. *Књижевни лист* 1. 1. и 1. 2. 2012: 19.
- ДИМИТРИЈЕВИЋ 2001: Димитријевић, Коста. „Успомене на књижевника Божидара Ковачевића“. *Животне исповести: Милан Будимир – Божидар Ковачевић – Војислав Минић*, Београд: Филип Вишњић, 2001: 41–109.
- ЈЕВТИЋ 1983: Јевтић, Милош. „Разговор са Божидаром Ковачевићем“. *Рашка* св. 19 (1983): стр. 77–89.
- КОВАЧЕВИЋ 2014: Ковачевић, Божидар. *Личности и дела скрајнуте традиције: есеји и чланци*. Приредио Станиша Војиновић. Београд: Српско библиофилско друштво, 2014.
- КОВАЧЕВИЋ 2010: Ковачевић, Божидар. *Мирис векова: приповетке*. Приредио Станиша Војиновић. Београд: Прометеј, 2010.
- КОВАЧЕВИЋ 2011: Ковачевић, Божидар. *О српској књижевности: есеји и чланци*. Приредио Станиша Војиновић. Београд: Прометеј, 2011.
- КОВАЧЕВИЋ 2012: Ковачевић, Божидар. *Поезија*. Приредио Станиша Војиновић. Београд: Прометеј, 2012.
- КОВАЧЕВИЋ 1970: Ковачевић, Божидар. „Прохујало са вихором“. *Сто година Друге београдске гимназије 1870–1970*, Београд: Друга београдска гимназија „Иво Лола Рибар“, 1970: стр. 268–281.
- Први устанак према казивањима устаника и савремених посматрача*. Средио Божидар Ковачевић. Београд: Луча, 1940.
- Први српски устанак према казивањима устаника и савремених посматрача*. Сабрао и уредио Божидар Ковачевић. Београд: Ново поколење, 1949.

Sofija D. Božić

BOŽIDAR KOVAČEVIĆ AND HISTORY

The paper deals with the relationship of the writer Božidar Kovačević to history. Kovačević's memories of his time as a historical source are presented first. Then, Kovačević is presented as a writer of history who in numerous articles, essays, studies, reviews and books deals with the past. Finally, the paper investigates the historical in his literary works, poetic and prose. The analysis shows that he left an interesting, and for science useful, testimonies about the time in which he lived and the time of his contemporaries. By studying historical sources and mastering the history of different epochs, Kovačević put his literary talent into the function of science. Thanks to that he managed, as he intended, to write of historical figures and events in a popular way, addressing a wide range of readers, remaining on the line of factual reliability and historical authenticity. His literary works are soaked with history, his most prominent source of inspiration, but refrain from differentiating between the various periods of national history. He was interested in the life of Serbs under the Turks, as well as that of the Serbs in Austria and those in Russia, New Serbia. He also wrote about Serbia at the time of the First Serbian Uprising, about the liberation of Serbia in the 19th century and about the epoch that was contemporary to him, but which is now also history (the Great War and the Second World War). A lot about Serbian history can be learned from Kovačević's creations, and they should become the required reading for all those who love history, laymen and professionals respectively.

Key words: Božidar Kovačević, history, historians, literature and history, writers of history

